

A Comparative Study of the Use of Polite Etiquette in *Lozomiyat* by Abul Alaa Maari and *Cat and Mouse* by Obeid Zakani

Abdullah Abedikhah ¹ | Ali Zeighami ^{2*} | Reza Gholipour ³

1. M.A. in Arabic Literature, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Humanities, Semnan University, Semnan, Iran. E-mail: A.abedi1365a@semnan.ac.ir
2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Humanities, Semnan University, Semnan, Iran. E-mail: zeighami@semnan.ac.ir
3. M.A. in Arabic Literature, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Humanities, Semnan University, Semnan, Iran. E-mail: Reza.gholipour91@semnan.ac.ir

---

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 26 December 2021

Received in revised form:
18 November 2023

Accepted: 19 November 2023

Keywords:

Reform literature,
social criticism,
comparative literature,
Abul Ala Maari,
Obaid Zakani.

ABSTRACT

By examining the works of poets and writers throughout history, we come across writers and poets who are disgusted with the current state of their society in various fields. These critics cannot easily ignore these anomalies due to their critical spirit; therefore, they criticize the shortcomings and deviations in various ways depending on the prevailing conditions of the society in order to inform the people and correct these anomalies. In this connection, Abul Alaa Maari and Obaid Zakani are two great writers in Arabic and Persian literature who expressed the moral and social anomalies of their time in the form of social criticism. Therefore, in this research, based on the "comparative method", the criticism in each of these two poets on the social conditions of their time, and the common social contexts in the poems of these two poets has been examined. Finally, it is found that both of their poems have used the title as a winning weapon to express social issues so that they can criticize anomalies such as injustice and oppression of the ruling classes, trickery and deception, hypocritical asceticism, ignorance and simplicity of people and other deviations in their society.

Cite this article: Abdikhah, A., Zeighami, A., Gholipour, R. (2024). A Comparative Study of the Use of Polite Etiquette in *Lozomiyat* by Abul Alaa Maari and *Cat and Mouse* by Obeid Zakani. *Research in Comparative Literature*, 14 (2), 99-117.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/JCCL.2023.7291.2345

Extended Abstract

Introduction:

Mouse and Cat is a work of poetry by *Nizamuddin Obaidullah Zakani* (700-772 AH/ 1300-1371), a poet and satirical writer of the 8th century of Hijri. This poem is a 90-verse ode describing the trickery and hypocrisy of a cat from *Kerman* which has repented after years of tearing at rats. *Cat and Mouse* is a political satire. If we evaluate this poem with a comprehensive view of the era in which the poet has lived, we will find that every point of it is a critical, admonishing, and ironic speech.

However, the *divan* of *Lazumiat* or *Lazum ma la yalzam* which is the actual case in this article, includes wisdom, social criticism, the views of scholars of philosophy and religion, the status of scholars, rulers and other existing classes of society. In this book, *Al-Ma'arri* criticized the society in various fields including: political, economic, religious, social, and literary.

Correctional etiquette is one of the literary subjects whose purpose is to correct political and social disadvantages by using various literary methods, the most significant of which is "criticism". Criticism is provided in various ways, one of which is satire. Satire is an expression that the poet uses to humiliate his target or to reduce his value. Therefore, in this research, the meaning of reform literature is to examine the critical poems of each of the two prominent poets in the field of Arabic and Persian literature on the injustice and oppression of the ruling class, hypocritical asceticism, trickery and deception, and the ignorance and simplicity of the people.

Method:

It has also been tried to express the common themes of social criticism by *al-Ma'arri* and *Obaidullah Zakani*, as well as the motivations that made each of these two poets turn to this type of literature. Although our intention is not to express the influence of these two poets on each other, it becomes clear that how and to what extent they are similar or different in the criticisms they have presented by the cited evidence from each of them. Finally yet importantly, the two following research questions are responded;

- What are the common themes of social criticism by *al-Ma'arri* and *Obaidullah Zakani*?
- What are the uses of politeness in the *Lazumiat* of *al-Ma'arri* and *Obaidullah Zakani's Cat and Mouse*?

As it has been claimed, each of the mentioned works has a special importance and position, However, in this article, the purpose is showing the reform literature with regards to the common themes in the social criticism of the two poets based on the comparative method in literature. It has also been attempted to express the similarities and differences of the opinions of these two regarding the current situation of their society.

Results and Discussion:

Al-Ma'arri has shown a lot of courage in his criticisms, and in condemning social evils, he has expressed his intentions clearly and with a sarcastic expression. Also, he has spoken in such a way that the reader can easily understand his meaning. However, *Obaidullah Zakani*, who found deviations and shortcomings far more difficult for him, could not mention those incidents

except through humor and sarcasm. Because *Muhtasib* kills him under the pretext of Sharia, so he made his criticism in the form of parable and in the language of cat and mouse, which shows that Abul Ala Maari has been more frank and brave than *Obaid Zakani* in expressing his weaknesses and Social and moral corruption.

Considering the threats that poets and writers faced in these periods, *Abu al-'Ala' al-Ma'arri* and *Obaidullah Zakani* used their criticism as a weapon to eliminate corruption and shortcomings, and their goal is nothing but reforming society and eliminating shortcomings. Has not been.

The last point is that, the criticism of these two poets is not merely limited to few issues that have been mentioned, and in the other works of these two poets, there are many criticisms of the society, the people, and the ruling classes. However, considering that all these contents are not included in this topic. Therefore, the criticism of these two poets and their comparison can be examined in an independent work.

Conclusion:

Experience has revealed that the political and social conditions governing any society have their own effects on the morals of its people whether these effects are positive or negative. So, in case the aim is to compare these two poets, it can be found that both poets have used humorous social criticism to express the social and moral corruption of their era.

بررسی تطبیقی کاربرد ادب اصلاح در لزومیات ابوالعلاء معری و موش و گربه عبید زاکانی

عبدالله عابدی خواه^۱ | علی ضیغمی^{۲*} | رضا قلی پور^۳

۱. کارشناسی ارشد، گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران. A.abedi1365a@semnan.ac.ir
۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران. رایانامه: eighami@semnan.ac.ir
۳. کارشناسی ارشد، گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران. Reza.gholipour91@semnan.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

با بررسی آثار شاعران و نویسندگان در طول تاریخ با ادیبان و شاعرانی مواجه می‌شویم که از وضعیت موجود جامعه خود در زمینه‌های مختلف بیزاری جستجو می‌کنند. این ناقدان به دلیل برخورداری از روحیه‌ای انتقادی نمی‌توانند به راحتی از این ناهنجاری‌ها بگذرند؛ بنابراین به شیوه‌های گوناگون بسته به شرایط حاکم بر جامعه، کاستی‌ها و انحرافات را به منظور آگاه کردن مردم و اصلاح این ناهنجاری‌ها مورد انتقاد قرار می‌دهند. در این ارتباط ابوالعلاء معری و عبید زاکانی دو تن از ادیبان بزرگ در ادب عربی و فارسی هستند که ناهنجاری‌های اخلاقی و اجتماعی دوران خود را در قالب نقد اجتماعی بیان کرده‌اند. لذا در این پژوهش بر اساس «روش تطبیقی» نقد هر یک از این دو شاعر بر اوضاع اجتماعی دوران خود را مورد بررسی قرار داده‌ایم که با بررسی زمینه‌های مشترک اجتماعی در اشعار این دو شاعر دریافته‌ایم، هر دو از شعر خود به عنوان سلاحی برنده برای بیان مسائل اجتماعی استفاده کرده تا بتوانند ناهنجاری‌هایی نظیر: بی‌عدالتی و ستمگری طبقات حاکم، حيله و فریب‌کاری، زهد ریایی، جهل و سادگی مردم و دیگر انحرافات موجود در جامعه خود را مورد انتقاد قرار دهند.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۰۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۸/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۲۸

واژه‌های کلیدی:

ادب اصلاح،
نقد اجتماعی،
ادبیات تطبیقی،
ابوالعلاء معری،
عبید زاکانی.

استناد: عابدی خواه، عبدالله؛ ضیغمی، علی؛ قلی پور، رضا (۱۴۰۳). بررسی تطبیقی کاربرد ادب اصلاح در لزومیات ابوالعلاء معری و موش و گربه عبید زاکانی. *کاووش نامه ادبیات تطبیقی*، ۱۴ (۲)، ۹۹-۱۱۷.

© نویسنده‌گان.

ناشر: دانشگاه رازی

DOI: 10.22126/JCCL.2023.7291.2345

۱. پیشگفتار

۱-۱. تعریف موضوع

موش و گربه، اثری منظوم از نظام‌الدین عبیدالله زاکانی (۷۰۰-۷۷۱/۷۷۲ق) شاعر و نویسنده طنزپرداز سده هشتم هجری است. این منظومه قصیده‌ای نودبیتی در شرح تزویر و ریاکاری گربه‌ای از گربه‌های کرمان است که پس از سال‌ها دریدن موش‌ها توبه کرده است. موش و گربه طنزی سیاسی است. عبید به دلیل بیزاری‌ای که از تزویر و ستم امیر مبارزالدین محمد کرمانی داشته، این قصیده را سروده است و در آن به لزوم پاسداشت و چاپلوسی در جامعه‌ای می‌پردازد که مدام مورد هجوم بیگانگان است. همچنین، در این اثر به تغییر ناپذیری طبیعت مخلوقات اشاره دارد.

اگر این منظومه را با نگاهی فراگیر به عصری که شاعر در آن می‌زیسته است، ارزیابی کنیم، در می‌یابیم که هر نکته‌ای از آن، گفتمانی انتقادآمیز، پندگونه و کنایه‌وار است. این منظومه با کلامی عبرت‌آموز و بیانی نیش‌زننده و به طور ظریف، پرده از اعمال و خصلت‌های زاهدان ریاکار، واعظان خوش‌بیان و حاکمان نیک‌انظار برمی‌دارد. اما دیوان اشعار معری لزومیات یا «لزوم ما لا یلزم» که در ارتباط با این مقاله است، شامل حکمت، نقد اجتماعی، دیدگاه عالمان فلسفه و دین، احوال علماء، حاکمان و سایر طبقات جامعه می‌باشد. معری در این کتاب به نقد جامعه در زمینه‌های مختلف اعم از: سیاسی، اقتصادی، دینی، اجتماعی و ادبی پرداخته است، چنانکه گفته شده است شاعر در این کتاب، فلسفه و تفکرات فلسفی بدبینانه‌اش را گنجانده است؛ تفکرات فلسفی‌ای که با انسان‌های عصر خویش و به طور کلی با مصائب و مشکلاتی که لازم است جامعه انسانی با آن‌ها دست و پنجه نرم کند، در آمیخته است. (ر.ک: حموی، ۱۹۹۳: ج ۱/۲۹۶-۲۹۵؛ صفدی، ۲۰۰۰: ج ۷/۶۳-۶۲؛ ضیف، ۲۰۰۷: ۱۷۱؛ فاخوری، ۱۳۸۵: ج ۱/۶-۸۴۴).

ادب اصلاح‌ی یکی از موضوعات ادبی است که غرض آن اصلاح معایب سیاسی و اجتماعی با استفاده از روش‌های گوناگون ادبی است که از جمله مهمترین آن‌ها «نقد» می‌باشد. نقد در لغت به معنای خلاف نسیه، جدا کردن درهم و خارج کردن ناخالص آن است. (ابن منظور، ۱۹۹۰: ج ۳/۴۲۵)، اما در اصطلاح، نقد به معنی یافتن عیب و نقص و همچنین نقاط قوت و ضعف نهفته در درون یک چیز است که با تأمل و دقت بسیار حاصل می‌شود و بالطبع بهترین و پسندیده‌ترین نقد آن است که از اغراض و جهت‌گیری‌های شخصی به‌دور باشد و «شک نیست که رأی‌زدن و داوری کردن درباره نیک

و بد امور و سره و ناسره آنها مستلزم معرفت درست و دقیق آن امور است» (زرین کوب، ۱۳۵۴: ج ۱/۶).

نقد به شیوه‌های گوناگونی صورت می‌گیرد که یکی از روش‌های آن هجو است؛ هجو تعبیری است که شاعر آن را برای تحقیر مهجو خود و یا کاستن از ارزش وی به کار می‌گیرد. هجو نیز انواع مختلف دارد که یکی از آنها هجای گروهی است و آن تعبیری است که به گروهی از افراد به خاطر اشتراکشان در یک عادت یا عادت‌های زشت اطلاق می‌شود (ر.ک: ناصیف، ۱۹۹۲: ۹-۱۴) و این همان چیزی است که امروزه در قالب نقد اجتماعی با اشکال مختلف آن، از جمله طنز شناخته می‌شود و می‌تواند موضوعی مهم در اصلاح جوامع شمرده شود؛ بنابراین، می‌توان گفت که ادیبان از نویسندگان و شاعران که به‌عنوان بزرگان ادب از آنها یاد می‌شود، نه تنها به خاطر غلبه بر احساسات و فرونشاندن حس انزجار خود، بلکه به‌عنوان ناقدان اجتماع که در پی اصلاح جامعه خود هستند و به زندگانی اطرافیان خود اهتمام می‌ورزند؛ درصدد تغییر این رفتارها و عادات ناپسند با قالب‌های مختلف ادبی برمی‌آیند، لذا منظور از ادب اصلاحی در این پژوهش بررسی اشعار نقدگونه هر یک از دو شاعر برجسته حوزه ادبیات عربی و فارسی بر بی‌عدالتی و ستمگری طبقه حاکم، زهد ریایی، حيله و فریب‌کاری و جهل و سادگی مردم می‌باشد. همچنین سعی شده است به بیان مضامین مشترک نقد اجتماعی نزد معری و عبید و همچنین انگیزه‌هایی پرداخته شود که باعث شده هر یک از این دو شاعر به این نوع ادبی روی بیاورند. اگرچه قصد ما بیان تأثیر و تأثر این دو شاعر از همدیگر نیست؛ اما با ذکر شواهدی از هر کدام روشن می‌شود که تا چه اندازه در نقدهایی که ارائه داده‌اند به هم شبیه هستند یا با هم اختلاف دارند.

۲-۱. پرسش‌های پژوهش

- مضامین مشترک نقد اجتماعی نزد معری و عبید زاکانی شامل چه مواردی است؟
- ادب اصلاح در لزومیات معری و موش و گربه عبید زاکانی چه کاربردهایی دارد؟

۳-۱. پیشینه پژوهش

پیش از این کتاب‌ها و پژوهش‌های زیادی درباره این دو شاعر معروف نگاشته شده است که البته هر کدام در نوع خود شایسته تقدیر هستند، اما در زمینه کار تطبیقی چنان‌که در این مقاله آمده است، با انجام جستجوهای گوناگون به نتیجه‌ای دست نیافتیم و از آنجا که هر دو شاعر در زمینه نقد جامعه

خویش مهارت و توانایی داشته‌اند؛ در صدد آن برآمدم تا در این مقاله به مقایسه دیدگاه‌های دو شاعر پردازیم، در رابطه با ابوالعلاء معری کتاب‌ها و مقالات بسیار زیادی نوشته شده است و چون این کار در زمینه نقد اجتماعی است به معرفی چند اثر در این ارتباط می‌پردازیم:

۱- پایان نامه «فخري العبهري، محمود. النقد الاجتماعي في لزوميات أبي العلاء المعري. جامعة النجاح الوطنية في نابلس. فلسطين، ۲۰۱۳م» که در رابطه با انگیزه‌های درونی و بیرونی نقد اجتماعی نزد ابوالعلاء و همچنین نقد شاعر بر اوضاع سیاسی، اقتصادی، دینی، اجتماعی و ادبی نگاشته شده است.

۲- مقاله «ایروانی زاده، عبدالغنی؛ علوی، اختر. النقد الاجتماعي الساخر عند أبي العلاء المعري وبحي الغزال. مجلة آفاق الحضارة الإسلامية. شماره ۱۸. سال نهم. شهریور ۱۳۸۵ش» این مقاله تنها آراء نقدی معری و یحیی غزال را مورد بررسی قرار داده‌است و اشاره‌ای به زمینه‌های تاریخی و اجتماعی نقد این دو شاعر بر جامعه دارد.

در رابطه با عبید زاکانی نیز آثار ارزشمندی به چاپ رسیده‌است که در زمینه نقد اجتماعی آثار زیر بارزترند:

۱- لشگری، فاطمه. «مقایسه طنز اجتماعی حافظ شیرازی و عبید زاکانی. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه بین المللی امام خمینی ۱۳۸۴» در این پایان نامه به بررسی تطبیقی موضوعات نقد اجتماعی در آثار عبید زاکانی و اشعار حافظ و دیدگاه هر یک از دو شاعر درباره جامعه و مردم پرداخته شده‌است که البته این پایان‌نامه منظومه موش و گربه عبید را شامل نمی‌شود.

۲- مقاله «باقری، بهادر؛ مسعودی، صدیقه. تحلیل بسامدی نقد اجتماعی در آثار عبید زاکانی. مجله پژوهش‌های ادبی. بهار و تابستان ۱۳۹۰ش. شماره ۳۲ و ۳۱» که تنها تحلیلی آماری از نقدهای موجود در آثار عبید زاکانی می‌باشد و به شرح و تحلیل این نقدها پرداخته نشده است.

۴- ۱ ضرورت، اهمیت و هدف

همان‌گونه که گفته شد هر کدام از آثار ذکر شده از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردار هستند، اما به دلیل اینکه در این مقاله، هدف نشان‌دادن ادبیات اصلاحی با توجه به مضامین مشترک در نقد اجتماعی دو شاعر براساس روش تطبیقی در ادبیات می‌باشد و همچنین سعی بر آن شده که به بیان شباهت‌ها و اختلاف نظرات این دو نسبت به وضعیت موجود جامعه خود پرداخته شود، لذا این مقاله می‌تواند در این جهات باعث تمایز از مقالات فوق گردد.

۲- پردازش تحلیلی موضوع

۲-۱. ابوالعلاء معری و عبید زاکانی در یک نگاه

أحمد بن عبدالله، ابوالعلاء معری در سال ۳۶۳ هجری در معرّه نعمان (شهری در سوریه) چشم به جهان گشود. وی در کودکی در سن سه سالگی به بیماری آبله مبتلا شد که همین امر باعث نابینایی اش گردید، وی از جمله ادیبان نابغه و دانشمندی بود که از علم زبان‌شناسی و تاریخ و احوال جامعه آگاهی زیادی داشت. نوشته‌های منظوم و منثور زیادی از این شاعر در موضوعات مختلف به یادگار مانده است که در میان این نوشته‌ها چند کتاب در مقایسه با سایر آثارش از ارزش والایی برخوردارند و از جمله آن‌ها می‌توان «سقط الزند، رساله الغفران و دیوان لزومیات» را نام برد، اما دیوان اشعار معری لزومیات یا «لزوم ما لا یلزم» که در ارتباط با این پژوهش است، شامل حکمت، نقد اجتماعی، دیدگاه عالمان فلسفه و دین، احوال علماء، حاکمان و سایر طبقات جامعه می‌باشد. معری در این کتاب به نقد جامعه در زمینه‌های مختلف اعم از: سیاسی، اقتصادی، دینی، اجتماعی و ادبی پرداخته است، چنانکه گفته شده است شاعر در این کتاب، فلسفه و تفکرات فلسفی بدبینانه‌اش را گنجانده است؛ تفکرات فلسفی‌ای که با انسان‌های عصر خویش و به طور کلی با مصائب و مشکلاتی که لازم است جامعه انسانی با آن‌ها دست و پنجه نرم کند، درآمیخته است. (ر.ک: حموی، ۱۹۹۳: ج ۱/۲۹۶-۲۹۵؛ صفدی، ۲۰۰۰: ج ۷/۶۳-۶۲؛ ضیف، ۲۰۰۷: ۱۷۱؛ فاحوری، ۱۳۸۵: ج ۱/۶-۸۴۴)

در این ارتباط می‌توان به خواجه نظام‌الدین یا مجدالدین عبیدالله زاکانی قزوینی متخلص به «عبید» شاعر و نویسنده مشهور ایران در قرن هشتم هجری اشاره کرد. علت اشتهار وی به «زاکانی» انتساب او به خاندان «زاکانان» است که در اصل شاخه‌ای از عرب بنی‌خفاجه بود؛ این خاندان بعد از مهاجرت به ایران به حدود قزوین رفتند و در آن نواحی سکونت گزیدند. (ر.ک: صفا، ۱۳۶۹: ج ۳/۹۶۴-۹۶۳؛ مستوفی، ۱۳۶۴: ۸۰۴ و ۸۰۵).

عبید از اهل فضل و دانش و اربابان سلیقه و اصحاب ذوق بوده است، اگر چه برخی او را در زمره هزّالان می‌شمارند؛ (ر.ک: جنیدی: ۱۳۹۸) ولی حق و انصاف این است که با وجود یافت شدن بذله، هزل و هجو در اشعار او، مرتبه‌اش از آن بالاتر است که او را هزّال شمارند؛ بلکه در میان شعراء اولین لطیفه-سنج و نادره سراسر است و در این شیوه کسی به پای او نرسیده است. وی در هر فنی مهارت داشت و چون در آن عصر ترکان در ایران از ارتکاب مناهی و قبیح چیزی باقی نگذاشته بودند و طبایع اهل ایران به سبب معاشرت و مجاورت ایشان در فساد و تغییر به درجه نهایت رسیده بود، از مشاهده این وقایع

سخت آزرده خاطر گشته بود، (ر.ک: برون، ۱۹۶۰: ج ۳/۳۱۵-۳۱۴؛ سمرقندی، ۱۹۰۰: ۲۸۸ و ۲۸۹) همچنان- که ظلم و ستمگری حاکمان وقت در ایران بیداد می‌کرد، از همین روی دست به تألیف آثار متعددی در زمینه نقد اجتماع در قالب فکاهه و طنز زد که زبانزد خاص و عام شده‌اند. آثار عبید به نظم و نثر هر دو باقی مانده‌است: کلیات عبید، منتخب اللطائف، ریش‌نامه، صدپند، رساله تعریفات، رساله دلگشا، اخلاق الأشراف، قصیده انتقادی و بسیار مشهور موش و گربه و چندین اثر با ارزش دیگر از جمله آثار این ادیب نام‌آشنای ایرانی است.

اشعار عبید را به دو بخش تقسیم نموده‌اند: الف) اشعار مطایبه و هزل، ب) اشعار جدّ، که منظومه موش و گربه او را باید از بهترین منظومه‌های انتقادی شمرد که با لحنی کاملاً طنز آمیز و همراه با زبان مطایبه و به شیوه قصه‌پردازان شوخ طبع می‌باشد و با مهارتی عجیب ساخته شده است. (صفا، ۱۳۶۹: ج ۳/۹۷۱).

۲-۲. بی عدالتی و ستمگری طبقه حاکم

عوامل مختلفی در طول زندگی ابوالعلاء معری باعث شدند که او نگاه مثبتی به جامعه نداشته باشد و در اشعارش ناهنجاری‌های اجتماعی و اخلاقی را به باد انتقاد بگیرد، یکی از این عوامل به اوضاع سیاسی حاکم بر روزگار معری برمی‌گردد، اگرچه پیشرفت‌های علمی و ادبی در عصر عباسی دوم شایان ذکر است؛ اما شرایط سیاسی حاکم بر این عصر در نهایت ضعف و فساد بود؛ چرا که «امنیت و آرامش از مردم سلب شده بود، حکومت‌ها مدام درگیر سرکوب فتنه‌ها و مبارزه با دشمنان و غارتگری‌هایشان بودند، عدل و داد در جامعه از بین رفته بود؛ زیرا حکومت‌ها تمام وقتشان را صرف مبارزه با دشمنان خارجی و آشوب‌های داخلی می‌کردند، ضمن اینکه این حکومت‌ها شکل نگرفته بودند تا عدل و داد را در جامعه گسترش دهند و با ظلم و ستم مبارزه کنند؛ بلکه صرفاً به دنبال منافع شخصی و لذت‌های خود بودند» (ر.ک: صفدی، ۲۰۰۰: ج ۶۸/۷؛ حسین، ۱۹۱۴: ۷۲-۷۳؛ یازجی، ۱۹۸۸: ۱۷۵؛ محاسنی، ۱۹۶۳: ۵۳)، لذا این زندگی سراسر ترس و وحشت و پراز اختلافات و زورگویی‌ها، نقض قوانین اسلامی، رعایت نکردن حقوق مردم و غارت و ستمگری معری را بر آن می‌دارد تا به نحوی نارضایتی خود را ابراز کند، وی در رابطه با ظلم و ستم حاکمان چنین می‌گوید:

مُلُّ الْمُقَامِ فَكَمْ أَعَاشِرُ أُمَّةً   أَمَرَ بِغَيْرِ صَالِحِهَا أُمَرَاؤُهَا
ظَلَمُوا الرَّعِيَّةَ وَاسْتَجَاؤُوا كَيْدَهَا   فَعَدُوا مَصَالِحَهَا وَهُمْ أَجْرَاؤُهَا

(معری، ۱۹۹۲: ج ۵۶/۱)

(ترجمه: ماندن و اقامت بسیار سخت و طاقت فرسا شده؛ پس چقدر با مردمانی زندگی کنم که حاکمان آن-ها برخلاف صلاح و منفعتشان دستور می‌دهند!) بر مردم ستم روا می‌دارند، برای پایمال کردن حقوقشان مکر و حيله به کار می‌گیرند و به منافع و مصالح مردم تجاوز می‌کنند، حال آنکه فقط مجریان قانون هستند). چنان‌که در این ابیات دیده می‌شود، ظلم و ستم حاکمان بر مردم و نادیده گرفتن حقوق آن‌ها جهت دست‌یابی به لذت‌ها و منافع شخصی باعث می‌شود که معری با صراحت و بدون ترس و واهمه، زورگویی‌هایشان را برای مردم آشکار کند، ظالمانی که عامه مردم را بردگان خود می‌پنداشتند و برایشان اهمیتی نداشت، زندگی رعیت چگونه سپری می‌شود و چه انسان‌های بی‌گناهی قربانی خوش‌گذرانی‌هایشان می‌شوند، آن‌ها به نام اجرای قوانین اسلام بر مردم می‌تاختند؛ اما هدفشان لذت‌بردن و فرونشاندن آتش شهوت‌های مادی و غیرمادی خودشان بود.

عبید زاکانی نیز در این ارتباط انتقادهای خود را از شرایط روزگارش مایه گرفته است، در آن عهد پس از حمله مغول و به هم‌ریختن نظام تمدن پیشین در طبقات مختلف جامعه، فساد به صورت‌های گوناگون راه بسته بود، به‌خصوص بیداد و ستم صاحبان قدرت و عمال حکومت و هرکس دستش به جایی بند بود، ابواسحاق اینجو^(۱) بیشتر دوستدار خوش‌گذرانی بود و اکثر اوقات خود را در لذت‌جویی و مستی می‌گذراند، مبارزالدین محمد مظفری^(۲) نیز با همه خم‌شکنی‌ها و تظاهرات دینی، از تزویر و ستم و بی‌رحمی چیزی فروگذار نمی‌کرد (صفا، ۱۳۶۹: ج ۳/ ۲۸-۲۵؛ بیانی، ۱۳۸۲: ۵۱-۳۴، ۵۰-۳۳)، بنابراین عبید که مردی آگاه و بیدار بود، اوضاع زمانه را نمی‌پسندید و از آن آزرده خاطر بود، به همین جهت هنرش را در قالب نکته‌یابی و انتقادهای ظریف اجتماعی و با شیوه طنز و لطیفه‌های دلنشین بیان کرده است. منظومه ۹۲ بیتی موش و گربه او که در قالب تمثیلی بر زبان موش و گربه آن را جاری ساخته است شاهدی است بر این ادعا، در بسیاری از ابیات این منظومه، عبید ستمگری‌ها و ظلم و فساد حاکمان را بیان کرده است و از آن جایی که «اثر ادبی نمودی اجتماعی است» (روشنفکر؛ قزوینی، ۱۳۸۹: ۱۴۹) و «جامعه‌شناسی ادبیات نشان می‌دهد ادبیات نیز مانند خانواده، آموزش و پرورش، حکومت، اقتصاد و... یک نهاد اجتماعی است؛ یعنی ریشه در زندگی اجتماعی انسان دارد» (ستوده، ۱۳۷۸: ۵۶) باید گفت خواستگاه روانی و اجتماعی لزومیات معری و منظومه عبید و دیگر آثار انتقادی آن‌ها محیط زندگی و شرایط حاکم بر آن و همچنین هم‌نوعانشان بوده است؛ از این رو عبید برای بیان ظلم و ستم حاکمان چنین می‌گوید:

بعد از آن متفق شدند که ما می‌رویم پای تخت سلطانا

تا به شه عرض حال خویش کنیم از ستم‌های خیل‌گربانا

(زاکانی، ۱۳۴۳: ۳۳۱)

همچنین در ادامه می‌گوید:

گربه کرده است ظلم بر ماها ای شه‌نشه اولم^۳ به قربانا

(همان: ۳۳۲)

با توجه به قرائن موجود، این‌گونه به نظر می‌رسد که مقصود عیید از گربه امیر مبارز الدین محمد مظفری باشد؛ زیرا در تعدادی از ابیات به برخی از صفات و القاب این حاکم مستقیماً اشاره کرده است (حلبی، ۱۳۸۴: ۱۲۹ و ۱۳۰). بنابراین عیید در این ابیات از ظلم و ستم حاکمان سخن گفته و اینکه تحمل زورگویی و ستم متجاوزان برای مردم بسیار دشوار شده است؛ چرا که حاکمان برای خوش‌گذرانی‌ها و لذت‌های خود به حقوق مردم تجاوز می‌کردند و از آنان در جهت نیل به خواسته‌های خود سودجویی می‌کردند، از این رو می‌توان گفت طبع‌ها مختلف است و هر کس اغراض باطنی خود را به نوعی بروز می‌دهد؛ چرا که معرّی در برابر اوضاع و شرایط سیاسی حاکم بر عصر خود واکنش نشان داده و به صراحت و شدت زورگویی‌ها و مفاسد طبقه حاکم را بیان کرده است، اما روحیات عیید با معرّی بسیار متفاوت بوده است؛ چرا که گله‌ها و انتقادات خود را به صورت مطایبه و طنز و یا در قالب تمثیل بیان کرده است، اگرچه هردو شاعر این ضعف‌ها و کاستی‌ها را بیان می‌کردند که عیوب رفع شوند و خوبی و کمال جای آن‌ها را بگیرد، اما روش بیان آن‌ها متفاوت بوده است.

۲-۳. مکر و حيله

معرّی در بسیاری از ابیات خود، ضعف‌ها و نواقص جامعه را بیان کرده است، از جمله اینکه درگیری‌ها و رقابت‌هایی که میان حکومت‌های نوپا برای رسیدن به قدرت و به دست گرفتن زمام امور رخ می‌داد، جنگ‌ها و لشکرکشی‌هایی که رؤسای حکومت‌ها برای بهره‌بردن از منافع و آبادانی شهرهای دیگر به آن دست می‌زدند و فتنه‌هایی که مریدان قدرت برای دستیابی به حکم راه می‌انداختند، (گنجیان خناری، ۲۰۰۱: ۱۵) همه و همه باعث شده بودند تا هر کس که قصد حکومت و غلبه بر دیگر رقبا را داشت، دست به دامان حيله و فریب‌کاری شود، او در رابطه با این موضوع می‌گوید:

أَبَانُوا عَنِ قَبَائِحِ مُنْكَرَاتٍ
فَدَعَوْا مَا لَا يَبِينُ مِنَ الْأُمُورِ
وَعَاشُوا بِالْخِدَاعِ فَكُلُّ قَوْمٍ
نُعَاشِرُ مِنْ ذُنَابٍ أَوْ نُمُورٍ

(معری، ۱۹۹۲: ج ۱/ ۴۶۵)

(ترجمه: زشتی‌ها و منکرات را آشکارا مرتکب می‌شوند، گذشته از آنچه که در خفا و پنهانی از آن‌ها سر می‌زند/زندگیشان با مکر و حيله و دغل‌کاری پیوند خورده و با هر طایفه‌ای که زندگی می‌کنم گرگ صفت و پلنگ سیرت‌اند.)

با توجه به ابیات بالا می‌توان چنین برداشت نمود که معری در بطن این امور قرار داشت و از وقایع و رخدادها کاملاً مطلع بود، او همچنین دریافته بود که حاکمان و قدرت‌طلبان چگونه برای دست‌یابی به مطامع خود و یا در جهت ابقای حکومتشان همانند درندگان به جان هم می‌افتند و همدیگر را در هم می‌شکنند؛ چرا که از انصاف و حق و عدل فاصله گرفته بودند و صرفاً در پی ارضای غرایز مادی و شهوانی خود بودند و در این راه دست به هر حربه‌ای می‌زدند؛ بنابراین، معری این رفتارها را در اشعار خود ذکر می‌کرد تا زشتی‌ها و هنجار شکنی‌های حاکمان را برای مردم روشن و شفاف سازد که می‌توان این کار او را یک انقلاب فکری و یک شورش در مقابل سلطه حاکم برشمرد.

عبید نیز این نکته را به خوبی دریافته بود که حيله و فریب‌کاری چگونه در میان حاکمان رواج داشت و آن‌ها برای رسیدن به آمال و آرزوهای خود دست به هر کاری می‌زدند، به همین جهت نارضایتی و آزرده‌گی خاطرش را از آنچه دور و برش می‌گذشت در قالب تمثیل و در لباس طنز و لطیفه‌های دلنشین بروز می‌داد (یوسفی، ۱۳۷۵: ۲۸۹). عبید درباره فریفتن مردم ساده و بی‌دفاع توسط فرمانروایانی که در ابتدا با ادعای برقراری امنیت و آرامش حکومت را به دست می‌گیرند و سپس در جهت رسیدن به اهداف خود، به روش‌های مختلف مردم را فریب می‌دهند چنین می‌گوید:

روزی اندر شرابخانه شدی   از برای شکار موشان
در پس خم همی نمودی کمین   همچو دزدی که در بیابانان

(زاکانی، ۱۳۴۳: ۳۳۰)

همچنین می‌گوید:

بعد از آن گفت پیش فرمایید   قدمی چند ای رفیقان
موشکان جمله پیش می‌رفتند   نشان همچو بید لرزانان
ناگهان گربه جست بر موشان   چون مبارز به روز میدانان

(همان: ۳۳۱)

عبید در این ابیات با توجه به تلمیحی که به مبارزالدین مظفری حاکم وقت دارد، به این نکته اشاره می‌کند که حاکم ظالم و خون‌ریز ابتدا با ترفندهایی که به کار می‌گیرد و دروغ‌هایی که به مردم ساده‌دل می‌گوید، اعتمادشان را به خود جلب می‌کند و وقتی پایه‌های حکومتش محکم گشت شروع به خون‌ریزی و زورگویی و ظلم و ستم می‌کند؛ بنابراین، «عبید دل آزرده‌گی‌ها و ناراحتی‌هایش را اگرچه در قالب تمثیل و در لباس طنز بیان کرده است، اما در واقع تازیانه‌ای است بر پیکر دغل‌کاری‌ها و تباهی‌ها و نامردمی‌ها که رسوم زشت و عادات ناپسند و اخلاق حاکمان را به سختی می‌کوبد» (یوسفی، ۱۳۷۵: ۲۹۰) و همان‌طور که گفته شده است: «خنده او خنده ترحم و استهزائی است که از سرپای آن حس انتقام‌خواهی نمایان است» (زاکانی، ۱۳۴۳: ۳۲)

بنابراین، حيله و فریب‌کاری از جمله موضوعاتی است که مورد انتقاد هردو شاعر قرار گرفته است، معرّی با صراحت از فریب‌کاری حاکمان سخن گفته است، اگرچه نام حاکم را ذکر نکرده است که شاید دلیل آن تهدید حاکمان و تا حدودی هم محافظه‌کاری معرّی باشد؛ اما به گونه‌ای سخن گفته که هر انسان روشن‌بینی می‌تواند به راحتی منظور و مقصود وی را درک کند، عبید زاکانی در این منظومه کاملاً در قالب تمثیل سخن گفته است، هدفی که عبید دارد چیزی متفاوت از هدف معرّی نیست؛ زیرا هردو به قصد رفع معایب و اصلاح جامعه سخن می‌گویند؛ ولی عبید جسارت معرّی را نداشته و درک منظور و مقصود او کمی برای مخاطبانش دشوارتر به نظر می‌رسد.

۴-۲. ریاکاری

معرّی مردم را به تمسک به دین خالص خدا تشویق می‌کرد و بر این عقیده بود که پایبند بودن به دیانت واقعی باعث ارتقای جایگاه انسان‌ها در نزد خداوند متعال می‌شود، وی نیز به شدت ریاکاری و نفاق را مذموم می‌شمرد و در حد توان خود سعی می‌کرد مردم را از این پدیده زشت و ناپسند آگاه سازد؛ زیرا «دین‌داری و انجام مراسم مذهبی و امور دینی وسیله‌ای شده بود برای مال‌اندوزی حاکمان و صاحب‌منصبان، همچنین چهره دین را عشق به مال و منال تباه کرده بود و از دین جز سیمای ظاهری و نامش چیزی باقی نمانده بود، منافقان و ریاکاران ترسی از خدا نداشتند و با سیمای عوام‌فریبانه مردم را فریب می‌دادند و از اسلام فقط ریش بلند و ظاهر مذهبی‌اش را زنده نگه داشته بودند» (حسین، ۱۹۱۴: ۷۶؛ علوی، ۱۹۹۰: ۸۲؛ محاسنی، ۱۹۶۳: ۸۰؛ کنجیان‌خاری، ۲۰۰۱: ۲۰۵؛ فخری‌العبری، ۲۰۱۳: ۲۴۵).

بنابراین، معرّی افراد ریاکار را به ترک اعمال دینیشان نصیحت می‌کند؛ چرا که در نظر وی کسانی که

مناسک دینی را ترک نموده‌اند به مراتب شریف‌تر از آن دسته هستند که از دین سودجویی می‌کنند و دین را تله‌ای برای دست‌یابی به منافع مادی و دنیوی خود قرار داده‌اند. او در این باره می‌گوید:

لعل أناساً في المحاريبِ خوَّفوا   بأيّ كناسٍ في المشارِبِ أطربوا
إذا رامَ كَيْدًا بالصَّلَاةِ مُقِيمُهَا   فتَارُكُهَا عَمْدًا إِلَى اللَّهِ أَقْرَبُ

(معری، ۱۹۹۲: ج ۸۱/۱)

(ترجمه: برخی از کسانی که در مسجد با استناد به آیات قرآن، مردم را می‌ترسانند و به نصیحتشان می‌پردازند، همانند کسانی هستند که در میکده به مستی و طرب می‌پردازند/ اگر نیت فردی از خواندن نماز فریب‌دادن مردم و ریاکاری باشد پس آن کس که عمداً نماز را ترک کرده، به درگاه خدا مقرب‌تر است).
همچنین در نظر او افراد منافق و ریاکار که ادعای دینداری می‌کنند؛ و از خدا هیچ ترسی ندارند به سگ‌هایی می‌مانند که شبانه روز پارس می‌کنند؛ بنابراین، مردم را از افراد ریاکاری که تسبیح به دست می‌گیرند و ریش بلند می‌کنند اما هدفشان از این کارها فقط فریفتن مردم و جلب توجه است بر حذر می‌دارد و چنین می‌گوید:

دَعُوا وَمَا فِيهِمْ زَاكٌ وَلَا أَحَدٌ   يَخْشَى إِلَهَهُ فَكَانُوا أَكْبَابًا نُبْحَا
وَهَلْ أَجَلٌ قَتِيلٍ مِنْ رَجَالِهِمْ   إِذَا تَوَلَّى إِلَّا مَا عَزُّ دُبْحَا
وَلَيْسَ عِنْدَهُمْ دِينَ وَلَا نُسُكٌ فَلَا   تَعْرُكُ أَيْدٍ تَحْمِلُ السُّبْحَا

(همان: ۲۳۶)

(ترجمه: خداوند را می‌خوانند با وجود این که هیچ انسان پاک‌سیرت و کسی که از خدا بترسد در میان آنان وجود ندارد و شبیه سگ‌هایی هستند که عوعو می‌کنند/ و آیا بزرگترین مقتولشان اگر خوب تأمل کنی به غیر از بزی است که سر بریده شده؟/ نه دینی دارند و نه آیینی؛ پس فریب‌دستانی که تسبیح با خود دارند را مخور).
آنچه که از این آیات استنباط می‌شود زشتی کار ریاکاران و مردم‌فریبانی است که خود را در لباس دین قرار می‌دهند و با ظاهری که برای خود ساخته‌اند و انجام فرایض دینی در میان مردم چنان خضوع و خشوعی از خود نشان می‌دهند که گویی فرستاده‌ی خدا بر امت هستند، اما همین افراد در پنهانی و در خفا انواع منکرات را مرتکب می‌شوند و دست خود را به هر گناهی آلوده می‌کنند و عقل مردم ساده را به بازیچه می‌گیرند و با اعتقادات مردم بازی می‌کنند تا بتوانند به منافع خود دست یابند.

عبید نیز ریا و ریاکاری را که وسیله‌ای شده بود برای سودجویی هرچه بیشتر حاکمان و تغییر اذهان عمومی در جهت شرعی جلوه دادن کارها، ظلم‌ها و ستمگری‌ها، به شدت مورد انتقاد قرار داده است. امیر مبارزالدین محمد آن‌چنان که در تاریخ آمده: «در سنه ۷۴۰ که سن او به چهل سالگی رسیده

بود، دواعی رحمت الهی را به لیکک اجابت مقرون گردانید و به توبت و انابت به درگاه احدیت رجوع کرد و از خانه به مسجد پیاده تردد می‌کرد» (کتبی، ۱۳۶۴: ۴۲) اما همین شخص بعد از این توبه ریایی چه خونها که نریخت و چه ظلم‌ها که نکرد؛ به همین جهت عبید در قالب تمثیل این توبه را به باد انتقاد گرفته است؛ زیرا پس از این توبه نه تنها با مردم مدارا نکرد و دست از خون‌ریزی برداشت، بلکه حرصش بیشتر شد و افراد بی‌شماری را از دم تیغ گذراند. وی در این باره می‌گوید:

گرچه آن موش را بکشت و بخورد	سوی مسجد شدی خرامانا
دست و رو را بشست و مسح کشید	ورد می‌خواند همچو ملانا
بارالها که توبه کردم من	ندرم موش را به دندانان
بهر این خون ناحق ای خلاق	من تصدق دهم دو من نانا
آنقدر لابه کرد و زاری کرد	تا به حدی که گشت گریانا
موشکی بود در پس منبر	زود برد این خبر به موشانا
مژدگانی که گربه تائب شد	زاهد و عابد و مسلمانا
بود در مسجد آن ستوده خصال	در نماز و نیاز و افغانا

(زاکانی، ۱۳۴۳: ۳۳۰ و ۳۳۱)

با توجه به آنچه درباره توبه امیر مبارزالدین گفته شد، می‌توان استنباط کرد که منظور عبید از گربه عابد که اینک پشیمان شده و به توبه و انابه روی آورده است، همان مبارزالدین محمد مظفری است، او که در لشکر کشی‌های بسیارش به شهرهای مختلف از جمله یزد، خراسان و کرمان سبب کشته شدن افراد بسیاری شده بود و در این راه ظلم بسیار بر مردم روا داشت، اینک از کرده خویش پشیمان گشته بود و به ظاهر توبه کرد، اما دیری نپایید که مجدداً « به فارس لشکر کشی کرد و شیراز را که در حاکمیت ابواسحاق اینجو بود به تصرف خود درآورد»، (کتبی، ۱۳۶۴: ۶۰) بنابراین توبه او که همه را فریب داده بود سلاحی بیش در جهت توسعه قلمرو و ثروت اندوزی‌اش نبود.

با توجه به آنچه که از هردو شاعر در باب ریاکاری گفته شد می‌توان گفت که معری اعمال زشت منافقان و ریاکاران را به شدت و با الفاظی توهین‌آمیز سرزنش کرده و مردم را از وجود چنین رفتارهایی در جامعه آگاه ساخته است، همچنین افرادی که پایبند به انجام امور دینی نیستند را بر ریاکاران ترجیح داده و مردم را از افتادن در تله این افراد برحذر داشته است. عبید پا را از تمثیل فراتر نگذاشته و به همین حد بسنده کرده است که عوام فریبی و ریاکاری را به مردم گوشزد کند، پس هردو

این نیاز را در خود احساس کرده‌اند تا دیگران را از نفاق و زهد ریایی حاکمان و صاحبان قدرت آگاه سازند و این کارشان را محکوم کنند.

۵-۲. جهل و سادگی مردم

معری جهل و سادگی مردم را یکی از عیوب و آفت‌های جامعه می‌شمارد و بر این باور است که آنان درباره کارها و وقایعی که برایشان اتفاق می‌افتد اندیشه نمی‌کنند و در عین اینکه مردمی نادان هستند ادعای علم و دانایی می‌کنند، به همین علت «جهل مردم از جمله مواردی بود که خشم ابوالعلاء را بر می‌انگیخت و از خداوند طلب می‌کرد که او را از شر این افراد نجات دهد؛ چرا که در گمراهی آشکار به سر می‌بردند و از حوادث و رخدادهای اطرافشان غافل بودند.» (فخری العبهری، ۲۰۱۳: ۲۷۰ و ۲۷۱) بنابراین این وی در نقد کسانی که به امور نامعقول اعتقاد دارند و چیزهایی را باور می‌کنند که با عقل هیچ گونه سازگاری ندارد چنین می‌گوید:

قَدْ صَدَّقَ النَّاسُ مَا الْأَسْبَابُ تُبْطِلُهُ   حَتَّى لَظُنُّوا عَجُوزًا تَحْلُبُ الْقَمْرَا

(معری، ۱۹۹۲: ج ۱/۴۱۰)

(ترجمه: مردم چیزهایی را باور کردند که عقل آن را نمی‌پذیرد، تا جاییکه گمان می‌کردند: کم شدن اندازه ماه به این دلیل است که پیرزنی ماه را می‌دوشد.)

بیتی که برای نمونه از نقد معری درباره جهل مردم ذکر شد نشان می‌دهد که تا چه اندازه گمراهی و نادانی در میان معاصران وی انتشار یافته بود و مردم گرفتار دروغ‌ها و حیل‌هایی می‌شدند که حاکمان و قدرتمندان به خورد آنان می‌دادند، به همین جهت او از جهل امت سخت آشفته شده بود و به دنبال رهایی مردم از قید گمراهی بود و سعی در بیداری مردم داشت.

عبید نیز از این آفت اجتماعی سخت ملول بود و وقتی می‌دید مردم به راحتی فریب مکر و حیل‌ها و ریاکاری حکام را می‌خورند و باور کردن خدعه‌های قدرت طلبان چه عواقب زیان‌باری را برایشان در پی دارد، در درون خود این نیاز را حس می‌کرد تا ملت را بیدار و هوشیار سازد، او در این رابطه می‌گوید:

موشکی بود در پس منبر	زود برد این خبر به موشانا
مژدگانی که گربه تائب شد	زاهد و عابد و مسلمانا
بود در مسجد آن ستوده خصال	در نماز و نیاز و افغانا
این خبر چون رسید بر موشان	همه گشتند شاد و خندانا

(زاکانی، ۱۳۴۳: ۳۳۱)

مقصود عبید از این ابیات قبول اعمال ریاکارانه حاکمان و مستبدان توسط افراد بی‌خرد است؛ چنانچه انجام امور مذهبی و مناسک دینی باعث جلب اعتماد مردم ساده لوح می‌شد و در نتیجه حاکمان از اعتمادشان سوء استفاده می‌کردند؛ بنابراین، مردم عادی که در گرداب جهل گیر کرده بودند با حربه‌های مختلف فریفته می‌شدند و بدتر از همه اینکه به جهل خود پی نمی‌بردند.

بنابراین، جهل و سادگی مردم و به راحتی فریب ظاهر را خوردن از جمله موضوعات مشترک نقد معری و عبید بوده است که هردو شاعر خود را ملزم به ذکرش دانسته‌اند و با انتقاد این امر سعی در مبارزه با این بلای خانمان سوز داشته‌اند، ولی یک نکته‌ای که در اینجا قابل ذکر است اینکه، «مشاهده این ریاکاری‌ها، دنیادوستی مردم و ظلم و ستم‌ها باعث شد که معری به شدت نسبت به مردم، طبقه حاکم و زندگی دنیایی خشمگین شود و به ذم آن‌ها پردازد، همچنین در نفس او یک روحیه بدبینی و تشاؤم به وجود آورد و باعث شدند او از زندگی سیاسی به کلی فاصله بگیرد و خود را از اطرافیان جدا سازد و در خانه‌ای به عزلت بنشیند» (ضیف، ۱۹۴۳: ۳۸۲)، اما عبید با اینکه مشاهده تمامی این رفتارها برایش سخت دردآور بود، از مردم فاصله نگرفت و در میان خودشان به نصیحتشان می‌پرداخت، با این تفاوت که هیچ وقت به صورت جدی کسی یا گروهی را آنگونه که معری نقد می‌کرد زیر سؤال نبرد؛ بلکه در تمامی آثارش با زبان طنز و لطایف دلنشین از این کاستی‌ها یاد می‌کرد.

۳- نتیجه‌گیری

تجربه نشان داده است که شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر هر جامعه در روحيات و اخلاق افرادش تأثیرات خاص خود را می‌گذارد، خواه این تأثیرات مثبت باشد یا منفی، بنابر این اگر ما بخواهیم به مقایسه این دو شاعر پردازیم در می‌یابیم که هردو شاعر از شیوه نقد اجتماعی طنزآمیز برای بیان مفاسد اجتماعی و اخلاقی عصر خویش استفاده کرده‌اند و مشاهده عیوب جامعه و نقد آنها باعث به وجود آمدن نوعی نفرت و روحیه تشاؤمی در نزد معری شد و او را بر این عقیده استوار کرد که هم عصرانش چه حاکمان و چه مردم عادی انسان‌هایی هستند، دنیا طلب و نادان که شایسته همزیستی نیستند؛ به همین خاطر از آنان کناره‌گیری می‌کرد، ولی با این وجود با شدت هرچه تمام‌تر به مفاسد اجتماع، خواه نزد بزرگان و خواه در میان عامه مردم حمله آورد و نشان داد که ادراکش نسبت به طبیعت آدمیزاد، تا چه حد دچار بدبینی و نومیدی است.

معری در نقدهای خود جسارت زیادی از خود نشان داده و در محکوم ساختن آفت‌های اجتماعی با صراحت و با بیانی استهزاء آمیز اغراض خود را بیان کرده است و به گونه‌ای سخن گفته که خواننده به راحتی منظور و مقصود وی را درمی‌یابد، اما عبید که مشاهده انحرافات و کاستی‌ها به مراتب برایش دشوارتر بود، نتوانسته جز از راه طنز و طعنه از آن حوادث یاد کند؛ چرا که محتسب وی را به بهانه‌ای از بهانه‌های شرعی به قتل می‌رساند، بنابراین نقد خود را در قالب تمثیل و بر زبان موش و گربه جاری ساخته است که این خود نشان می‌دهد ابوالعلاء معری در بیان ضعف‌ها و مفاسد اجتماعی و اخلاقی صریح‌تر و شجاع‌تر از عبید زاکانی بوده است.

با توجه به تهدیداتی که شاعران و نویسندگان در این دوره‌ها با آن مواجه بوده‌اند، ابوالعلاء و عبید از نقد خود به عنوان سلاحی در جهت رفع مفاسد و کاستی‌ها استفاده کرده‌اند و هدفشان چیزی جز اصلاح جامعه و رفع نواقص نبوده است.

نکته آخر اینکه نقد این دو شاعر فقط محدود به این چند موضوعی که بیان شد نیست و در آثار دیگر این دو شاعر نقدهای بسیار زیادی از جامعه و مردم و طبقات حاکم وجود دارد، ولی با توجه به اینکه همه این مطالب در این مبحث نمی‌گنجد، بنابراین نقد این دو شاعر و مقایسه آن‌ها می‌تواند در یک اثر مستقل مورد بررسی قرار بگیرد.

پی‌نوشت‌ها:

(۱). امیر جمال‌الدین شاه شیخ ابواسحاق (۷۰۳-۷۵۸ ق/ ۱۳۵۷-۱۳۰۲ م)، مشهورترین و واپسین فرمانروای آل اینجو بود که در اواخر دوره ایلخانان بر فارس و اصفهان فرمان راند. رقیب و مدعی او، مبارز الدین محمد که فرمانروای یزد بود، وی را غافلگیر کرد و از فارس بیرون راند (۷۵۴ ق/ ۱۳۵۳ م). چندی بعد اصفهان را هم از دست او بیرون آورد و شاه شیخ به دست مبارز الدین محمد اسیر شد. مبارز الدین او را به شیراز برد و در آنجا به سال ۷۵۸ ق/ ۱۳۵۷ م به قتل رساند. (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ج ۱/ ۱۶۷-۱۶۵)

(۲). شیخ مبارزالدین محمد بن مظفر (۷۵۹-۷۱۳ ق/ ۱۳۵۸/۱۳۱۲ م) از سلاطین آل مظفر و حاکم بخش‌هایی از ایران از جمله یزد در دوران بعد از حمله مغول بوده است. او پس از حاکمیت بر یزد بر شیراز تاخت و این شهر را که در آن دوران در دست ابواسحاق اینجو بود فتح کرد. شاه شیخ اسحاق از آنجا گریخت و فارس برای مدتها به دست آل مظفر افتاد. (همان: ۲۶۵-۲۶۷)

اُولم وَاژه‌ای ترکی به معنای (بشوم) است.

منابع

- ابن منظور، ابوالفضل (۱۹۹۰). *لسان العرب*. ج ۳. الطبعة الأولى، بیروت: دارصادر.
- باقری، بهادر؛ مسعودی، صدیقه. «تحلیل بسامدی نقد اجتماعی در آثار عبید زاکانی». پژوهش‌های ادبی. شماره ۳۲ و ۳۱، ص ۳۲-۹. بهار و تابستان ۱۳۹۰.
- برون، ادوارد (۱۹۶۰). *از سعیدی تا جامی*. تاریخ ادبی ایران از نیمه قرن هفتم تا آخر قرن نهم هجری. ج ۳. ترجمه و حواشی: علی اصغر حکمت. چاپ دوم، تهران: چاپخانه دانشگاه تهران.
- بیانی، شیرین (۱۳۸۲ش). *تاریخ آل جلایر*. چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف الله (۱۳۸۰ش). *زبدة التواریخ*. ج ۱. مقدمه، تصحیح و تعلیقات: سید کمال حاج سید جنیدی ارسطو. (۱۳۹۸). «عبید زاکانی شوخ طبعی آگاه»، رادیو فرهنگ، تاریخ نقل: ۱۴۰۲/۰۸/۲۶.
- <http://radiofarhang.ir/NewsDetails/?m=060001&n=463807>
- جوادی. چاپ اول، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حسین، طه (۱۹۱۴). *ذکری ابی العلاء*. عنی بنشره وتصحیحه توفیق الرافعی. الطبعة الثانية، القاهرة: مكتبة الهلال.
- حسین، طه؛ الأبیاری، إبراهيم. (۱۹۴۱) *شرح لزوم ما لا یلزم لأبى العلاء المعزى*. الجزء الأول. الطبعة الأولى. القاهرة: دارالمعارف.
- حلی، علی اصغر (۱۳۸۴ش). *زاکانی نامه*. رساله در شرح احوال، آثار و نقد افکار مولانا عبید زاکانی (همراه با گزیده یی از نوشته‌ها و سروده‌ها و توضیح آن‌ها). چاپ اول، تهران: زوآر.
- الحموی، یاقوت (۱۹۹۳). *معجم الأدباء إلى معرفة الأديب*. ج ۱. تحقیق الدكتور إحسان عباس. الطبعة الأولى، بیروت: دار الغرب الإسلامي.
- الحموی، یاقوت (۱۹۹۵). *معجم البلدان*. ج ۵. الطبعة الثانية، بیروت: دار صادر.
- روشنفکر، کبری؛ قزوینی، معصومه. «مبانی نقد اجتماعی در ادبیات». *دانشنامه علوم اجتماعی*، شماره ۴، ۱۶۸-۱۴۵، زمستان ۸۹.
- زاکانی، عبید (۱۳۴۳ش). *کلیات عبید زاکانی*. مصحح: عباس اقبال آشتیانی، به کوشش پرویز اتابکی. چاپ دوم، تهران: زوآر.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۵۴ش). *نقد ادبی*. ج ۱. چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.
- ستوده، هدایت الله (۱۳۷۸ش). *جامعه شناسی در ادبیات فارسی*. چاپ اول، تهران: آوای نور.
- سمرقندی، دولت‌شاه (۱۹۰۰). *تلذکوة الشعراء*. مصحح: ادوارد برون. چاپ اول، لندن: چاپخانه بریل.
- صفا، ذیح الله (۱۳۶۹ش). *تاریخ ادبیات در ایران*. ج ۳. چاپ هفتم، تهران: فردوس.
- الصفدی، صلاح الدین (۲۰۰۰). *الوفی بالوفیات*. ج ۷. تحقیق و اعتناء أحمد الأرنؤوط- ترکی مصطفی. الطبعة الأولى، بیروت: دار إحياء التراث الأدبی للطباعة والنشر و التوزیع.

- ضیف، شوقی (۲۰۰۷). *تاریخ الأدب العربی عصر الدول والإمارات الشام*. الطبعة الأولى، قم: ذوي القربى.
- ضیف، شوقی (۱۹۴۳). *الفنّ ومذاهبه في الشعر العربي*. الطبعة الحادية عشرة: القاهرة: دارالمعارف.
- العلوی، هادي (۱۹۹۰). *المنتخب من اللزومیات، نقد الدولة والمدین والناس*. الطبعة الأولى، دمشق: مركز الأبحاث والدراسات الإشتراكية في العالم العربي.
- الفاخوری، حنا. (۱۳۸۵ش). *الجامع في تاریخ الأدب العربی*. الأدب القديم. ج ۱. الطبعة الثالثة، قم: ذوي القربى.
- فخری العبهری، محمود. (۲۰۱۳). *النقد الاجتماعي في لزومیات أبي العلاء المعری*. رسالة ماجستير في اللغة العربية بكلية الدراسات العليا في جامعة النجاح الوطنية. فلسطين: نابلس.
- کتابی، محمود (۱۳۶۴). *تاریخ آل مظفر*. به اهتمام و تحشیة دکتر عبدالحسین نوابی. چاپ دوم، تهران: امیر کبیر.
- کنجیان خناری، علی (۲۰۰۱). *مصادر ثقافة أبي العلاء المعری من خلال ديوان لزوم ما لا يلزم*. الطبعة الأولى، القاهرة: دار الثقافة للنشر.
- المحاسنی، زكي (۱۹۶۳). *أبوالعلاء ناقد المجتمع*. الطبعة الأولى، بيروت: دارالمعارف.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۶۴). *تاریخ گزیده*. به اهتمام عبدالحسین نوابی. چاپ سوم، تهران: امیر کبیر.
- المعری، أبوالعلاء (۱۹۹۲). *ديوان لزوم ما لا يلزم*. حرّره وشرح تعابيره وأغراضه: كمال اليازجي. الطبعة الأولى، بيروت: دارالجيل.
- ناصری، إميل (۱۹۹۲). *أروع ما قيل في الهجاء*. الطبعة الأولى، بيروت: دار الجميل.
- اليازجي، كمال (۱۹۸۸). *أبوالعلاء و لزومیاته*. بحث مفصل في سيرة أبي العلاء المعری مستمدة من أقدم المصادر. الطبعة الأولى، بيروت: دار الجيل.
- یوسفی، غلامحسین (۱۳۷۵). *ديدارى با اهل قلم*. ج ۱. چاپ پنجم، تهران: علمی.

References

- Ibn Manzoor, A. (1990). *Arabic language C3*. First edition, Beirut: Dar Sader. (In Arabic).
- Brun, E. (1960). *From Saadi to Jami*. Literary history of Iran from the middle of the 7th century to the end of the 9th century. C3. Translation and footnotes: Ali Asghar Hekmat. Second edition, Tehran: Tehran University Press (In Persian).
- Bayani, Sh. (2003). *History of Al Jalair*. Second edition, Tehran: University of Tehran (In Persian).
- Bagheri, B., Masoudi, S. "Analysis of the frequency of social criticism in the works of Obeid Zakani". *Literary research*. No. 32 and 31, pp. 9-32. Spring and summer 2019. (In Persian).
- Hafiz Abro, Abdullah bin Lotfollah. (2001). *Zebda al-Tawarikh C1*. Introduction, correction and notes: Seyed Kamal Haj Seyed Javadi. First edition, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Printing and Publishing Organization. (In Persian).
- Hosseini, T. (1914). *Zakari Abi Al-Ala. correction Tawfiq al-Rafi*. Second edition, Cairo: Al-Hilal School. (In Arabic).

- Hossein, T; Abiyari, Ibrahim. (1941). *Description of Necessity Ma La Yalzam Lababi Al Ala Al Maari*. The first part first edition Cairo: Dar al-Maarif (In Arabic).
- Halabi, A. (2005). *Zakani Namah: A treatise on the biography*, works and criticism of Maulana Obaid Zakani's thoughts (along with a selection of his writings and poems and their explanation). First edition, Tehran: Zovar (In Persian).
- Hammowi, Y. (1993). *Encyclopaedia of Al-Adaba to know the writers*. C1. The research of Dr. Ihsan Abbas. Al-Tabbah al-Awli, Beirut: Dar al-Gharb al-Islami (In Arabic).
- Al-Hamawi, Y. (1995). *Al-Baldan dictionary C5*. 2nd edition, Beirut: Dar Zadar (In Arabic).
- Junadi A. (2018). "Obeid Zakani Shokhtabai Aghat", *Radio Farhang*, quoted date: 08/26/1402. (In Persian).
<http://radiofarhang.ir/NewsDetails/?m=060001&n=463807>
- RoshanFekr, C., Qazvini, Masoumeh. "Basics of Social Criticism in Literature". *Encyclopedia of Social Sciences*. No. 4, 168-145, Winter 89.
- Zakani, O. (1964). *Obaid Zakani generalities*. Corrected by: Abbas Iqbal Ashtiani, with the efforts of Parviz Atabaki. Second edition, Tehran: Zovar. (In Persian).
- Zarin Kob, A.H. (1975). *Literary Criticism*. C1. Second edition, Tehran: Amir Kabir publications. (In Persian)
- Praise be to God's guidance. (1999). *Sociology in Persian literature*. First edition, Tehran: Ava ye Noor publications. (In Persian).
- Samarkandi, Dolatshah. (1900). *Notes of poets*. Proofreader: Edward Brown. First edition, London: Braille Press. (In Persian).
- Safa, Z. (1985). *History of literature in Iran*. C3. 7th edition, Tehran: Ferdous publications. (In Persian).
- Safadi, S. (2000). *Al-Wafi after death*. C7. Research and care of Ahmed Arnaout-Turki Mostafa. The first edition, Beirut: Dar Ehiya al-Trath al-Abadi for printing and publishing and distribution. (In Arabic).
- Zaif, Sh. (2007). *The history of Arabic literature in the era of Al-Daw and the Emirate of Al-Sham*. First edition, Qom: Dhu al-Qurabi. (In Arabic).
- Zaif, Sh. (1943). *Art and religion in Arabic poetry*. Eleventh edition: Cairo: Dar al-Maarif. (In Arabic).
- Al-Alawi, H (1990). *Al-Tabbah al-Awli*. Damascus: The Center for Research and Studies in the Arab World. (In Arabic).
- Alfa Khouri, H. (2006). *Al-Jamae Fi Tarikh Al-Arabi Al-Adab*. Al-Adab al-Qadim. C1. The third edition, Qom: Dhu al-Qurabi. (In Arabic).
- Fakhri Al-Abhari, M. (2013). *Social criticism in the needs of Abi al-Ala al-Ma'ari*. This thesis is submitted for the requirements of the master's degree in the Arabic language at the Faculty of Higher Studies in the Al-Najah National University. Palestine: Nablus publications. (In Arabic).

- Katabi, M. (2006). *History of Al Muzaffar*. Due to Dr. Abdul Hossein Navaei's efforts. Second edition, Tehran: Amir Kabir publications. (In Persian).
- Kenjian Khanari, A. (2001). *Sources of the culture of Abi al-Ala Al-Ma'ari*. during the Diwan of the necessity of our existence. Al-Tabbah Al-Oli, Cairo: Dar Al-Thaqafiyyah Publishing House. (In Arabic).
- Al-Mahasani, Z. (1963). *Abu al-Ala, the critic of al-Muhammad*. Al-Tabbah Al-Oli, Beirut: Dar al-Maarif. (In Arabic).
- Mostofi, H. (1985). *Selected history*. By Abdul Hossein Navaei. 3rd edition, Tehran: Amir Kabir publications. (In Persian).
- Maari, A. (1992). *The court of necessity is not necessary*. Editing and description of interpretations and purposes: Kamal Eliazji. 1st edition, Beirut: Dar al-Jeel. (In Arabic).
- Nasif, E. (1992). *Aroo Ma qil fi al-Hija*. 1st edition, Beirut: Dar al-Jamil. (In Arabic).
- Eliazji, K. (1988). *Abu al-Ala and his needs*. A detailed discussion in the biography of Abi al-Ala al-Ma'ari, based on the oldest sources. (In Arabic).
- Yousefi, Gh. (1996). *A meeting with the writers*. C1. 1st edition, Tehran: Elmi publications. (In Persian).

دراسة مقارنة لتوظيف أدب الإصلاح في لزوميات المعري والفار والقطط لعبيد زاكاني

عبدالله عابدي خواه^١ | علي ضيغمي^{٢*} | رضا قلي پور^٣

١. ماجستير في تخصص الأدب العربي، كلية العلوم الإنسانية، جامعة سمنان، سمنان، إيران العنوان الإلكتروني: A.abedi1365a@semnan.ac.ir
٢. الكاتب المسؤول: أستاذ مشارك في قسم اللغة العربية وآدابها، كلية العلوم الإنسانية، بجامعة سمنان، سمنان، إيران. الإيميل: zeighami@semnan.ac.ir
٣. ماجستير في تخصص الأدب العربي، كلية العلوم الإنسانية، جامعة سمنان، سمنان، إيران. الإيميل: Reza.gholipour91@semnan.ac.ir

معلومات المقال	الملخص
نوع المقال: مقالة محكمة	من خلال فحص أعمال الشعراء والكتاب على مرّ العصور، نجد الكتاب والشعراء الذين كرهوا الظروف السائدة على مجتمعاتهم في مختلف المجالات. فهؤلاء النقاد، بسبب نفسياتهم النقدية، لم يستطيعوا التغلب بسهولة على الانحرافات الموجودة. وهكذا، ويطرق مختلفة، وتبعاً لظروف المجتمع السائدة، قاموا بانتقاد أوجه القصور والانحرافات من أجل إعلام الناس بها بغية تصحيح الانحرافات. فيعتبر أبو العلاء المعري وعبيد زاكاني في هذا المجال، من الكتاب الكبار في الأدبين العربي والفارسي، حيث عبّر عن الانحرافات الأخلاقية والاجتماعية السائدة في عصرهما بشكل نقد اجتماعي. لذلك، في هذه الدراسة، بناءً على "الطريقة المقارنة"، قمنا بفحص نقد كل من هذين الشاعرين للوضع الاجتماعي في عصرهما، والذي وجدناه من خلال فحص السياقات الاجتماعية المشتركة في قصائد الشاعرين؛ إذ استخدمنا الشعر كسلاح للتعبير عن القضايا الاجتماعية لانتقاد الشذوذ الموجود هناك مثل: ظلم الطبقات الحاكمة واضطهادهم والخداع والزهد والجهل والبساطة السائدة على الناس وانحرافات أخرى في مجتمعهم.
الوصول: ١٤٤٣/٠٥/٢١	
التنقيح والمراجعة: ١٤٤٥/٠٥/٠٤	
القبول: ١٤٤٥/٠٥/٠٥	
الكلمات الدلّيلية:	
الأدب الإصلاحية،	
النقد الاجتماعي،	
الأدب المقارن،	
أبو العلاء المعري،	
عبيد زاكاني.	

الإحالة: عابدي خواه، عبدالله؛ ضيغمي، علي؛ قلي پور، رضا (١٤٤٥). دراسة مقارنة لتوظيف أدب الإصلاح في لزوميات المعري والفار والقطط لعبيد زاكاني. بحوث في الأدب المقارن، ١٤ (٢)، ٩٩-١١٧.

© الكتاب.

النشر: جامعة رازي

DOI: 10.22126/JCCL.2023.7291.2345